

Історія одного поетичного циклу Лесі Українки

У статті проаналізовано цикл Лесі Українки «Невільничі пісні» зі збірки «Думи і мрії», який спочатку налічував лише сім поезій. Згодом авторка розширила його до 14-ти текстів. Відтак мету праці визначила історія становлення й трансформації циклу, зокрема зміни його композиції, ідейно-змістового рівня та графічного профілю текстів. Ключовим для авторського задуму став т.зв. «італійський сюжет» літературно-видавничої легалізації циклу. Для реалізації окресленої мети найдієвішими виявилися текстологічний та біографічний методи, а також поєднання історико-культурологічних та історико-порівняльних підходів.

У результаті роботи з'ясувалося, що Леся Українка редагувала вірші циклу, починаючи від чорнового рукопису аж до останнього прижиттєвого видання. Провідною ідеєю «Невільничих пісень» стала боротьба українців за свободу. Письменниця усвідомлювала ідейну гостроту текстів, а тому, остерігаючись цензури, завуалювала їхній український контекст. Так, у робочому примірнику збірки вона змінює назву циклу, а також заголовки окремих поезій. Український сюжет перетворюється на італійський, на арену виходять провідні діячі італійського руху Рісорджіменто. Лесю Українку цікавлять передусім жіночі постаті, історично обійдені увагою дослідників. Це могли бути невідомі дружини карбонаріїв, або ж мало знані Аніта Гарібальді та Ассунта Орсіні. Добре орієнтуючись в культурі, минулому та сучасності Італії, письменниця охоче задіювала цей історико-філологічний матеріал у своїй художній практиці, літературно-критичному доробку та епістолярії. У висновках підкреслено визначальне для циклу Лесі Українки знання і розуміння сучасної їй італійської культури, яка формувалася в ході визвольної боротьби упродовж цілого XIX століття. Отож паралелі між українським та італійським народами, спільність долі і схожий характер національного шляху й нашттовхнули авторку на ідею подання однієї історії крізь призму іншої. Така історико-літературна містифікація дозволила не лише обійти цензурні втручання, а й значно розширити тематику віршів. А тому поезія Лесі Українки органічно входить не лише у вітчизняний, а й усеєвропейський контекст.

Ключові слова: поезія, цикл, містифікація, епіграф, цензура, автограф.

Вступ

Італія залишила значний слід у житті та творчості Лесі Українки. У різні періоди з 1901 р. по 1903 р. письменниця

проживала в курортному італійському місті Сан-Ремо на березі Середземного моря. Але й навіть на відпочинку Леся Українка не забувала про творчість. Хоча написала тут небагато (вірші «Ой я пострелена, порубана словами», «Гострим полиском хвилі спалахують», «Дим», «Угорі так ясно зорі сяють», поеми «Бранець» та «Вавилонський полон»), але італійський слід можна відшукати і в її літературно-критичному доробку та епістолярії.

Метою статті є проаналізувати цикл «Невільничі пісні» у контексті розвитку «італійського сюжету». Досягнення мети передбачає виконання таких завдань: визначити місце циклу «Невільничі пісні» у поетичній спадщині Лесі Українки, проаналізувати чорнові варіанти циклу та робочий примірник збірки «Думи і мрії», простежити текстологічний та культурно-історичний зв'язок між українським та італійським сюжетами.

У своїх літературно-критичних працях Леся Українка, осмислюючи питання державності, неодноразово порівнювала українське питання з італійським: «Становище України під час польського повстання мало багато спільного з становищем італіянців під час повстання тирольців проти Наполеона. Де були тоді ті італіянці, що тепер плачуть над бурами. Трудно вгадати ...» (Українка Леся, 2021: Т. 7, С. 462). Письменниця воліла би бачити Україну такою ж незалежною та нерозділеною, як Італія. Думки про це вона висловлює у статті «Державний лад»: «Часом один народ буває поділений межі двома державами, як, наприклад, наш, а польський, наприклад, поділений навіть межі трьома. Але єсть такі держави, де тільки один народ живе, от як в Італії. Тільки таких держав мало <...> Так само і народ може бути або незалежним, або підданим. Напр[иклад] італіянський народ незалежний (не весь, а більша частина його, менша ж частина і тепер піддана австрійському цісарові), бо над ним править не чужий король, а теж італіянець і всі старші чиновники (міністри і т. ін.) теж італіянці.» (Українка Леся, 2021: Т. 7, С. 423). Оці паралелі між двома народами, українським та італійським, спільність доль і схожий характер національно-визвольної боротьби, наштовхнули авторку на думку подання однієї історії крізь призму іншої.

Методи й методики

Текстологічному дослідженню творчої спадщини Лесі Українки присвячено праці Г. Аврахова, Н. Вишневської, Л. Мірошніченко,

В. Савчук та ін. Головною проблемою, яку розглядають провідні текстологи, є встановлення основного авторського тексту. Вірші порівняно з прозою часто мають більше варіантів чи редакцій. Найвагомим при виборі основного тексту тривалий час виступав саме принцип останньої авторської волі, яку пов'язували з останнім прижиттєвим виданням. Але проміжні етапи існування поетичного тексту дають змогу скласти уявлення про рух авторської думки. Якщо чернетки та чистові автографи Лесі Українки постійно є об'єктом аналізу провідних науковців, то робочий примірник збірок поетки майже обділений увагою. У роботі використано такі методи: текстологічний метод – для вивчення та встановлення історії тексту, подальшого дослідження автографів і друкованих варіантів тексту, з'ясування творчої еволюції авторки; культурно-історичний – для осмислення епохи та розгляду культурно-історичного контексту поетичних текстів циклу; біографічний метод дозволив проаналізувати поезію Лесі Українки крізь призму основних біографічних подій; порівняльно-історичний використано для зіставлення різних варіантів поезій з циклу «Невільничі пісні».

Виклад основного матеріалу

Цикл «Невільничі пісні» уперше надруковано як підбірку з чотирнадцяти поезій у книзі «Думи і мрії» (Львів. 1899. С. 57–82). Однак слід знати, що первісно цикл складався із семи поезій, опублікованих у 1895 р. в часописі «Народ» під спільною назвою «Невільничі пісні» («Божа іскра», «Мати-невільниця», «І все-таки до тебе думка лине...», «Slavus-sclavus», «Ворогам», «Північні думи», «До товаришів»). Епіграф у рукописах поезій відсутній, бо ж з'являється тільки в першодруці у журналі «Народ». У листі до В. Гнатюка від 8 вересня 1899 р., ділячись враженнями від останньої коректури збірки «Думи і мрії», Леся Українка висловлює невдоволення його графічним розташуванням: «З друку я вдоволена, хіба ото тільки трохи негаразд, що епіграф до «Нев[ільничих] пісень» уміщений на тому місці, де в нас звичайне друкується тільки «дозволено цензурою», тим-часом як йому слід би бути або на тій же сторінці, що й заголовок, або зовсім на окремій картці (як я і думала). Та се вже навряд чи можна тепер справити. В сьому недогляді, запевне, винна я сама» (Українка Леся, 2021: Т. 12, С. 243). Епіграф із «Шільйонського сонета» Дж.Г. Байрона в збірці надруковано на окремій сторінці перед поезією «Мати-невільниця».

Як відомо, провідною ідеєю циклу «Невільничі пісні» є боротьба українського народу за свободу. Вірші пройнято полум'яним пафосом соціального й національного визволення. Вочевидь, саме тому цей цикл так спотворено київською цензурою. Зокрема знято заголовки, а низку найгостріших творів узагалі вилучено. З окремих віршів викинуто цілі строфи, а від поезії «Мати-невільниця» лишилося всього 13 початкових рядків. Вочевидь авторка розуміла усю небезпеку цензурних втручань, адже ще на стадії підготовки книги, вирішила вдатися до історико-літературної містифікації. Цей задум розкриває робочий примірник збірки, згадане львівське видання «Дум і мрій». Тут над кожним віршем циклу поетка олівцем надписала нові назви, пов'язані вже з італійським національно-визвольним рухом.

Леся Українка була залюблена в Італію, глибоко цікавилася її історією та сьогоденням. Вона знала, що італійська культура формувалася в ході визвольної боротьби, яка тривала впродовж цілого XIX ст. З 1796 р. в країні розпочався період наполеонівського владарювання, а з 1815 р. поновилася влада австрійської монархії в Північній Італії та династії Бурбонів у П'ємонті. А відтак на початку XIX ст. країна лишалася феодальною, роздробленою, економічно та політично відсталою. У той самий час почалося народне пробудження, назване незабаром епохою Рісорджіменто (італ. – воскресіння). Першим потужним етапом зазначених процесів став рух карбонаріїв, повстання яких прокотилися Італією на початку 1820-х рр. У наступному десятилітті на зміну розгромленим карбонаріям приходить таємна організація «Молода Італія». Її засновником був революціонер Джузеппе Мадзіні (Giuseppe Mazzini, 1805–1872). Згадана організація боролася за об'єднання Італії. Мадзіні обстоював свободу особистості і національну свободу не лише своєї Батьківщини, а й усіх країн континенту. Він вважав, що європейські народи мають жити в рівності і братерстві в межах своїх природних кордонів. Ідея створення такої організації з'явилась у засновника 1831 р., коли він сидів у в'язниці в очікуванні суду. Мадзіні вважав, що для розвитку та процвітання Італії варто дотримуватися трьох принципів – єдності, свободи і незалежності. Він був антиімперіалістом і виступав проти панування одних народів над іншими. Після італійського, великого значення надавав

слов'янським рухам, які вважав найбільш важливими для побудови нової Європи.

Ідеолог національного відродження України Михайло Драгоманов наголошував на важливості досвіду Мадзіні для політичного розвитку своєї Батьківщини. Наш мислитель сприйняв успіх інтеграційних процесів в Італії як сигнал для неминучих змін у всій Європі. Про це він написав статтю «Восточная политика Германии и обрусение», надруковану 1872 р. петербурзьким журналом «Вестник Европы». Спадщина Мадзіні допомогла Драгоманову зрозуміти спрямування українського національного руху. У праці «Чудацькі думки про українську національну справу» автор захоплено відгукується про італійське Рісорджіменто: «З таких рухів до вільності й поєднання різних частин одного народу остатніми часами найголосніший був рух серед італіянців. Довго вони напружались, поки не повиганяли неприязних людові князів та королів, увільнили дві свої країни (Ломбардію й Венецію) від Австрії, а третю (Римську околицю) – від попівського уряду папи і склали одне королівство з досить вільними порядками <...> Усі освічені люди похваляли змагання італіянців до вільності й до єдності державної і ставили італіянський рух у приклад другим подібним у других народів. Такі рухи прозвано *національними*, від латинського чи італіянського слова *націо, націоне*, т. є. порода, народ» (Драгоманов, 2007: 58). Український діяч радив наслідувати приклад італійців: «В імені кого б став тепер я говорити перед Європою? В імені Вашого кружка молодіжі? Так скажу Вам прямо, Європі мало інтересний голос кружка, а такого класу політичного, про котрий часто говорять росіяни – “молодіж”, Зах[ідна] Європа не зна. В ній і в старі часи “Молодої Італії” та “Молодої Германії” назва “молода”, значить, власне, “нова”, і під нею стояли і молоді, і старі – Мацціні, Гарібальді і т. ін., через те вони і домоглися свого» (Драгоманов, 2007: 206).

Ймовірно, що саме від дядька Леся Українка дізналася про обставини й культурно-політичні уроки італійського національно-визвольного руху. Називаючи себе «духовною дитиною» М. Драгоманова, вона намагалася продовжити його справу. У листі до приятеля дядька, письменника, літературознавця і видавця, а також професора Римського університету Анджело Де Губернатіса (1840–1913) від 2 січня 1903 р. вона пише: «Одне із завдань, яке я

взяла на себе у зв'язку з заповітом, полягає в тому, щоб усіма засобами, якими володію, сприяти розголосу українського питання в іноземних літературах, розтлумаченню літератури, життя й ідеалів нашого народу серед інших народів Європи. Мені здається, що моя вітчизна, яка – на жаль! – є “irredenta” (не визволена; італ.), наближається до початку свого “великого Рісорджименто”. Між історією і літературою України та Італії я вбачаю щось подібне...» (Варварцев, 2005: 207–208).

Очевидно, Леся Українка знала про тогочасні праці, в яких дискутувалися означені явища. Зокрема, Юліан Бачинський надіслав М. Драгоманову рукопис своєї найважливішої праці «Україна irredenta» («Уярмлена Україна»); Львів, 1895 р. Відомою на той час стала й брошура Софії Русової «Биография Дж. Гарибальди, освободителя Италии» (1905). Доступною для прочитання в Україні була видана в Петербурзі 1906 р. брошура «Джузеппе Гарибальді», авторства Сергія Кравчинського (літературний псевдонім Степняк). У 1908 р. в Одесі вийшла праця українського публіциста Івана Бондаренка «Про Гарибальді, борця за волю італійського народу». «Нам зрозуміло, – писав він, – за віщо шанували і шанують Гарибальді італійці. Будучим поколінням італійського народу Гарибальді передав дороблювати те, чого він сам не доробив, тобто дбати про розв'язання всіх тих найпекучіших задач, які звичайні для кожного народу, для кожної нації» (Бондаренко, 1908: 62).

У Львові вперше українською було опубліковано переклад праці Мадзіні «Деякі перепони революцій в Італії» (1907), зроблений молодим письменником Петром Карманським. Творами Мадзіні він захопився, навчаючись у Римі, а переклад робив у львівській в'язниці, де опинився як борець за створення українського університету. Перша в Україні праця про Мадзіні належить письменниці Надії Кибальчич. До наших днів вона дійшла у вигляді недатованого рукопису, який було надіслано до редакції львівського «Літературно-наукового вістника» за підписом «Н. К.», але з невідомих причин не опубліковано. Авторка, як і Леся Українка, захоплювалася не лише італійською культурою, а також ідеями національного відродження, які проголошував Мадзіні.

Помічаючи паралелі між Україною та Італією та побоюючись цензури, Леся Українка вирішує завуалювати український контекст циклу «Невільничі пісні». У робочому примірнику збірки (ІЛ. Ф. 2.

Од. зб. 1261. С. 53) закреслено олівцем заголовок циклу і легенько надписано: «Пробудження Італії» (Italian Risorgimento). Закреслено перед цим: «Італьянське пробудження». Рух Рісорджіменто прославив імена Гарібальді та Мадзіні. Однак Лесю Українку цікавлять передусім жіночі постаті, історично обійдені увагою. Це нікому не відомі дружини карбонаріїв, або ж Аніта Гарібальді та Ассунта Орсіні, які перебували в затінку своїх відомих чоловіків.

Станом на кінець ХІХ ст. Леся Українка не особливо вірила в українське Рісорджіменто, а все ж певні сподівання вона поклала на просвітництво, зокрема на «...виховання в народі (і вже не в одній, а у всіх його класах) національної свідомості з метою найшвидшої сепарації; або ще шлях компромісів з іншими політичними партіями, або, як кажуть у Галичині, «консолідація», бо інакше навряд чи можливе українське Risorgimento». І далі ж у цитованій «Оцінці нарисів програми української партії соціалістичної» підсумовує: «Але із консолідованого Risorgimento соціалізму либонь прийде якраз стільки користі, скільки прийшло її італійському демосові з визволеної Італії, – треба наперед бути приготованими, що після таких повстань на кермі спільними силами врятованого корабля застаються звичайно не Гарібальді, але Кавури або навіть Кріспі...» (Українка Леся, 2021, Т. 7: 503).

У робочому примірнику збірки закреслено олівцем заголовок першої поезії циклу «Мати-невільниця» і легенько надписано: «Жінки карбонаріїв». Відомо, що карбонарії (від італ. carbonaro, буквально – вугляр) – члени таємних революційних організацій, поширених в Європі в І пол. ХІХ ст. Їхньою метою було повалення монархій шляхом збройного повстання, підготовленого вузьким колом підпільників, і утворення демократичних республік. До складу цих організацій входили представники різних суспільних верств. Саме карбонарії очолили революцію 1820–1821 рр. у П'ємонті, а також брали участь у революційних повстаннях 1831 р. у Романьї, Модені та Пармі.

В автографі поезії Олена Пчілка поряд із заголовком написала «Галя». Вважається, що це вказівка на ймовірну співрозмовницю ліричної героїні Галину Ковалевську-Деген (1870–1897), подругу Лесі Українки, учасницю літературного гуртка «Плеяда». Г. Ковалевська була донькою подружжя –Миколи Ковалевського та Марії

Воронцової-Ковалевської, яке належало до революційного кола народівців.

Відомо, що участь у русі карбонаріїв брав також Байрон. Можливо, й це зумовило появу строфи з його «Шільйонського сонета» епіграфом циклу. Вочевидь, спочатку авторка не зближувала італійський та український рухи. Тому епіграф був дописаний пізніше, як і нові заголовки до поезій. З рухом карбонаріїв письменниця хотіла пов'язати і поезію «Грішниця», надписавши в робочому примірнику збірки нову назву «Оповідання старого карбонарія» (Ф. 2. Од. зб. 1261. С. 67).

Заголовок другого вірша циклу «І все-таки до тебе думка лине» Леся Українка планувала змінити на «У Лондоні» (Л. Ф. 2. Од. зб. 1261. С. 59). Поява британського мотиву в контексті циклу є дещо несподіваною. Першим поясненням тут може стати постать згаданого англійського романтика. Однак імовірнішою усе ж видається інша версія, пов'язана з перебуванням Мадзіні у британській столиці, куди він прибув 1837 р. У лютому 1840 р. в Лондоні він створює робітничу секцію «Молодої Італії», яка згодом отримає назву «Спілка італійських робітників». Тут він заснував і Європейський демократичний центральний комітет (1850), до якого увійшли емігранти з різних країн. Аби приховати український контекст вірша, Леся Українка змінює другий рядок останньої строфи з «Україна ціла може в них втопитись» (першодрук: Народ. 1895. № 15–16. С. 255) на «Країна ціла може в них втопитись» (Українка Леся, 2021, Т. 5: 145).

У робочому примірнику збірки (Ф. 2. Од. зб. 1261. С. 59) закреслено олівцем заголовок поезії «Ворогам» і легенько надписано: «Орсіні і [Сагрері]». Цей варіант теж закреслено. Ймовірно, Леся Українка мала на увазі італійського діяча національно-визвольного руху Феліче Орсіні (1819–1858), учасника Рісорджіменто, члена «Молодої Італії». У 1844 р. Орсіні був засуджений в Римі на довічну каторгу, але через два роки звільнений за амністією. У 1846–1847 рр. він брав участь у визвольному русі у Флоренції. Під час Революції 1848–1849 рр. Орсіні став волонтером у війні за незалежність проти Австрії. У 1854 р. заарештований окупаційною владою, проте через два роки зумів утекти з в'язниці. Орсіні ввійшов в історію зухвалим нападом на Наполеона III Бонапарта: 14 січня 1858 р. в Парижі він кинув бомбу в карету монарха. Цим він сподівався розбурхати

революційні сили Європи і рідної Італії. За вироком суду Ф. Орсіні був страчений.

Прізвище Орсіні згадується в контексті ще одного вірша циклу «Ангел помсти». У робочому примірнику збірки замість попереднього заголовку олівцем надписано: «Привид сінйорі Орсіні перед змовою в Паріжі 1825 р.» (Ф. 2. Од. зб. 1261. С. 77). Можливо, йдеться про дружину Феліче Орсіні – Ассунту (Assunta Orsini (Laurenzi)), з якою він побрався в 1848 р. у Флоренції. У проханні про помилування чоловіка, Ассунта нагадує Наполеону III про те, що і в його жилах тече італійська кров. Якщо Леся Українка мала на увазі замах на Наполеона в Парижі, то в даті, вочевидь, помилилася. Адже в 1825 р. Феліче було лише 6 років.

До поезії «Північні думи» письменниця планувала прикласти заголовок «*Anita Garibaldi*» (Ф. 2. Од. зб. 1261. С. 60). Аніта Гарібальді (Ana Maria de Jesus Ribeiro da Silva, 1821–1849), була учасницею національно-визвольної боротьби в Південній Америці та Італії. Подружжя побралосся 1842 р. в Монтевідео. Далі вони повернулися в Італію, щоб узяти участь у революції 1848–1849 рр. Аніта боролася в загоні Гарібальді, захищаючи Римську республіку 1849 р. Померла у віці 27 років під час походу гарібальдійців до Венеції після падіння Риму. Аніта Гарібальді назавжди лишилася символом жіночої стійкості і відданості.

Назву вірша «До товаришів» у робочому примірнику збірки замінено на «Ученик Мадзіні» (Ф. 2. Од. зб. 1261. С. 61). До збірки «На крилах пісень» 1904 р. поезію не введено. Історію назви допоможуть зрозуміти такі факти. Мадзіні мав прихильників серед різних верств населення і найрозмаїтіших професій. У лавах «Молодої Італії» перебували ремісники, діячі культури, військові, портові вантажники, матроси. Впродовж 1831–1833 років чисельність організації сягнула 60 тисяч осіб. Зокрема, «учеником» Мадзіні можна вважати і матроса торговельного флоту Джузеппе Гарібальді, який у 1832 р. вступив до «Молодої Італії». У Таганрозі він дав клятву присвятити себе справі визволення вітчизни. Невдовзі Мадзіні та Гарібальді зустрілися у Марселі. На пропозицію керівника «Молодої Італії» Гарібальді перейшов на службу у військово-морський флот Сардинії, щоб загітувати матросів до повстання в П'ємонті. Видається, що це найімовірніше припущення щодо «героя» італійської містифікації вірша.

Цікавою є історія вірша «Поет під час облоги», вперше надрукованого в збірнику «Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної діяльності складають українсько-руські письменники» (Львів. 1898. С. 190–193). Зберігся чорновий автограф (Ф. 2. Од. зб. 697. С. 1–4), текст якого фрагментований, густо покреслений і має чимало виправлень. До різних строф зроблено авторські позначки, які скеровують послідовність викладу. На полях закреслено фрагмент, якого немає у прижиттєвих публікаціях вірша:

Співцеві тріумф обіцяє облога,
І більша надія його, ніж тривога.

У чорновому автографі поезії заголовок відсутній. Його прописано на 3-й сторінці чернетки, поміж рядками тексту й перед епіграфом. У первісному задумі вірш мав називатися «Облога». Збереглася також авторизована копія в архіві І. Франка (Ф. 3. Од. зб. 224), де до тексту вже подано епіграф – перефразовані рядки з вірша М. Некрасова «Поэт и гражданин»:

Грешно в годину слез и горя
Красу луны небес и моря
И ласки милой воспевать.

Девіз «тенденційних».

Епіграф записаний, вочевидь, з пам'яті, бо цитата не зовсім точна, але зміст її збережений (у Некрасова: *Еще стыдней в годину горя / Красу долин, небес и моря / И ласку милой воспевать...*). В автографі та авторизованій копії є чимало стилістичних відмінностей, а також різняться порядок строф. Вочевидь, про цей вірш і обставини його публікації в збірнику «Привіт д-ру Івану Франку в 25літній ювілей літературної його діяльності складають українсько-руські письменники» (Львів, 1898) йдеться у листі до матері від 25–26 грудня 1897 р.: «Ти добре зробила, що дала мого «Співця» в ювілейний збірник, якби я була дома, то й сама б його дала. Тільки, здається, я його колись посилала самому Ф[ранкові]. Ворон[ий] казав, що Ф[ранко] загубив той транспорт матерьялів, – але якщо Ф[ранко] тепер се знайде і помістить у «Вістнику», то може вийти ніяково. Але навряд, щоб знайшов.» (Українка Леся, 2021, Т. 12: 93).

У робочому примірнику збірки закреслено олівцем заголовок вірша «Поет під час облоги» і легенько надписано: «Джусті». Цей варіант закреслено теж. Збоку нерозбірливо написано інше слово. Вочевидь, йдеться про Джузеппе Джусті (Giuseppe Giusti, 1809–1850),

найбільш відомого співця італійського національно-визвольного руху, друга Мадзіні. Його політичні віршовані сатири впродовж 1830–1840-х рр. ширилися всією Італією, здобуваючи особливу популярність у радикальної інтелігенції, яка прагнула до звільнення і об'єднання роздробленої Італії.

Ім'я Джусті згадується поряд із поезією «На вічну пам'ять листочкови, спаленому приятельською рукою в непевні часи». Над заголовком вірша авторка спочатку написала «На мотивь», а під ним «Елегія Джусті» (Ф. 2. Од. зб. 1261. С. 81). Вочевидь, на якомусь етапі авторка відмовилася від цих заголовків. Про цей вірш пише О. Стешенко (Старицька), згадуючи обшук, що передував її арешту за участь в антиурядовій демонстрації: «Прийшли на світанку й по мене, а напередодні, вже не пригадаю хто, не повідомивши мене, привіз цілу в'язку нелегальщини і поклав на шафу, що стояла в передпокої. Робили жандарми у мене трус довго, переглядали кожний нікчемний папірець, а на шафу, що стояла під дверима, не звернули уваги. / Леся потім була страшенно обурена з такого безцеремонного вчинку: у тій в'язці були й Лесині вірші (автограф). Уже після мого ув'язнення хтось спалив всю цю в'язку нелегальних книжок. / З цього приводу Леся і написала свого вірша: “На вічну пам'ять листочкові”» (Стешенко, 1971: 329).

З поезії «Товарищі на спомин» у збірці «На крилах пісень» 1904 р. опубліковано лише перші три строфи під назвою «Лист». Наприкінці останньої строфи стоїть кома, а не крапка, як в автографі та першодруці (Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної діяльності складають українсько-руські письменники. Львів. 1898 р. С. 1–3). Це свідчить про те, що далі мало йти продовження, котре було вилучене з цензурних міркувань, а не з авторської волі. Італійський сюжет у цій поезії проявляється найяскравіше. Авторка звертається до історії Стародавнього Риму: згадує патриціїв, родову аристократію, яка тримала у своїх руках громадські землі, всю повноту влади і протиставляла себе плебеям. А от говорячи про давньо-римський плебс, Леся Українка таки мала на увазі українців: «великих духом, силою малих». Вона безжально сувора до своїх співвітчизників, говорить гірку правду, називаючи їх рабами, що не мають власної хати, зрадниками своїх поводитарів, власниками заржавілих мечів. Але у фіналі все ж стверджує

можливість появи свого Спартака. В контексті сказаного цікавою видається завершальна строфа, наявна тільки в автографі:

О, сором мовчки гинути й страждати,
Як маєм у руках хоч заржавілий меч.
Ні, краще ворогу на одсіч дати,
Та так, щоб голова злетіла з плеч!

У робочому примірнику збірки заголовков поезії «Товаришці на спомин» закреслено олівцем і легенько надписано: «Лист з вежі на о. Іскії» (Ф. 2. Од. зб. 1261. С. 65). На острові Іскія здавна будували укріплення, які за часів правління Гієрона Сиракузького перетворилися на справжню фортецю. У 326 р. до н.е. грецьку фортецю, яка підпорядковувалася місту Неаполісу (сучасний Неаполь), захопили римляни і владарювали тут аж до VII ст., коли острів став належати Візантії. У Середні віки фортеця постійно змінювала власників і перебудовувалася. У II пол. XIV ст. у фортеці, на вершині скелі, збудовано вежу Машію, яка збереглася до наших днів. Але з середини XVIII ст. Арагонський замок поступово занепадає. В часи Наполеонівських воєн старовинна фортеця сильно постраждала від обстрілу англійського флоту. У 1823 р. король Фердинанд I в часі боротьби з карбонаріями перетворив замок у в'язницю. У середині XIX ст. в Арагонському замку збудовано нову в'язницю, де тримали революціонерів і політичних опонентів чинної влади. Відтак назва, планована в італійському сюжеті Лесі Українки для цього вірша, відсилала читача до постаті революціонерки, ув'язненої у вежі Машію. Ймовірно, задум твору був такий: лірична героїня пише листа своїй товаришці, розуміючи, що вони більше не побачаться.

Для вірша «Хвилина розпачу» у робочому примірнику збірки запропоновано заголовок: «Після подолання П'ємонта Австрійцями 1848 р.» (С. 75). Отже, фактажем для твору слугували відомі історичні події. У 1848 р. в північній Італії розпочались антиавстрійські виступи з ідеєю об'єднання всіх італійських держав навколо П'ємонту на чолі з Карлом Альбертом. 26 березня сардинські війська під безпосереднім командуванням короля вступили в австрійські володіння, здобули кілька перемог, проте у серпні були розбиті. Австрія змусила Сардинське королівство (П'ємонт) підписати принизливе перемир'я. Розчарований поразкою, в 1849 р.

Карл Альберт Савойський зрікся престолу на користь свого сина Віктора Еммануїла і залишив Італію.

Поезію «О, знаю я, багато ще промчить» поетка взагалі планувала вилучити з циклу. А тому у робочому примірнику збірки олівцем збоку написала: «Можна в другу рубріку». Бажання авторки вже було виконано у збірці «На крилах пісень» 1904 р. Тут цей твір подано останнім у розділі III. «Мелодії».

У вірші «Fiat pox» йдеться про хаос, але не ту первісну стихію, стан, що передував створенню світу. Оповідается про хаос, викликаний земним богом. Після того, як він проголосив вирок «Хай буде тьма!», темрява поглинула вже народжене життя, що прагнуло світла:

...Ні, ще гірше
Був той хаос, бо у ньому були
Живі створіння, їх давила тьма.

І цей хаос – це не лише темрява, а й «Лиха зараза, голод, злидні, жах». Авторка протиставляє пільмі світло, бездіяльності боротьбу. Адже життя в темряві (життя без боротьби) повинне закінчитися смертю. У робочому примірнику збірки (Ф. 2. Од. зб. 1261. С. 79) викреслено олівцем закінчення рядка: «...сказав наш бог земний». Поетка хотіла перевести тематику вірша у метафізичну площину, приховати винуватця хаосу, наче б то винних у цій темряві немає. Очевидно, що так само неоднозначно сприймалося б цензурою звертання «царю тьми», від якого легко провести паралель із російським правителем. Щоб алюзія на самодержця не була настільки помітною, письменниця у робочому примірнику збірки (Ф. 2. № 1261. С. 79) над словом «царю» олівцем надписує «князю». Але оскільки цей варіант не був остаточним, то у тексті нічого не змінилося і цензор зауважень не подав. Уже традиційно письменниця запланувала змінити і заголовок поезії: «Fiat pox» на «Italia irredenta» (*Італія невоzz'єднана, незвільнена, уярмлена. – італ.*). Іреденти – послідовники Джузеппе Гарібальді в Італії. Правки, внесені у робочий примірник збірки, засвідчують прагнення авторки дещо пом'якшити гостроту твору.

Вірш «Слово, чому ти не твердая криця» присвячений незламній силі, яка є єдиною зброєю в руках поета. Зрозуміло, чому для цього твору авторка вирішує підібрати заголовок «Уміраючий Леопарді» (Ф. 2. Од. зб. 1261. С. 81). Адже Леся Українка високо цінувала

творчість цього видатного італійського поета-романтика та есеїста, якого називають «поетом світової скорботи» і згадують поруч із Байроном. Джакомо Леопарді (Giacomo Leopardi, 1798–1837) здобув успіх патріотичною лірикою. Справжніми шедеврами вважаються твори «До Італії», «На пам'ятник Данте», «До Анджело Маї», «На весілля сестри Паоліни». У його творах розкриваються перипетії, злети і колізії Рісорджіменто. Хоча сам письменник не прийняв повстання карбонаріїв, як і загалом руху «Молода Італія», вважаючи їх приреченими на невдачу.

Леся Українка не раз зверталася до постаті та спадщини Леопарді у літературознавчих працях. Навіть планувала перекласти його «Діалоги», про що сповіщала у листі до брата від 1889 р.: «Самоучкою я не можу вивчитись по-англійськи, але по-італійськи можу, тільки ти, як їхатимеш сюди, то купи мені італійський словарь (як нема італійсько-руського, то італійсько-французький) і книжку іт[алійську], одну з тих, що ви маєте перекладать. Я вже трохи знаю граматику, а для перекладів практичного знаття не треба. Леопарді «Діалогі» (в прозі) я можу вам хоч зараз перекласти, бо у мене в «Пантеоні» вони єсть і написані зовсім не трудним складом, але його вірші, так само, як і всякі інші, я наважила перекладать тільки з італійського» (Українка Леся, 2021, Т. 11: 88). У цьому ж листі авторка просить адресата привезти книжки Петрарки, або Леопарді, або Гольдоні.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що пропонується новий підхід до аналізу літературного тексту. Об'єктом дослідження стали не лише чорнові автографи письменниці, а й робочий примірник збірки «Думи і мрії». Це дозволило проаналізувати цикл «Невільничі пісні» крізь призму розвитку італійського сюжету. Відтак поруч із історико-літературним контекстом увиразнено текстологічний та джерелознавчий виміри появи та існування тексту.

Леся Українка неабияк переймалася враженнями, які справить її творчість в Італії. У листі до Анджело де Губернатіса з Сан-Ремо від 1902 р. письменниця розпитує про свої перспективи зацікавити італійську публіку: «Хочу зазначити, що я вже не новачок у літературі, я давно займаюся белетристикою, критикою, а також фольклором. Мене певною мірою знають у літературних колах Росії, Австрії і Німеччини, але в Італії – кому відоме скромне ім'я Лесі

Українки (мій літературний псевдонім)? Чи можу я сподіватися, що мене почують у літературі, де я «*persona ignota*»?» (Українка Леся, 2021, Т. 13: 139-140).

Висновки

Підсумовуючи, варто зазначити, що Італія залишила вагомий слід у житті та творчості Лесі Українки. Враження від проживання в курортному італійському місті Сан-Ремо, глибока обізнаність з історією та культурою Італії, переклади з італійської мови – все це лягло в основу статей, віршів, листів. Свій інтерес до історії та культури середземноморської країни Леся Українка майстерно обіграла у своєрідній містифікації, пов'язаній із циклом «Невільничі пісні». До кожного вірша пропонувалася нова назва, пов'язана з італійським сюжетом. Авторка звернулася до найважливішого періоду з історії країни – Рісорджіменто. Вона задіює, «заграє» в тексти не лише прізвища найвідоміших борців за свободу Італії (Мадзіні, Гарібальді), а й повертає із забуття невідомі постаті дружин карбонаріїв або мало знані, навіть у себе на Батьківщині, імена мужніх учасниць національно-визвольної боротьби. В поезії «Забута тінь» також виведено несправедливо забуту дружину Данте Аліг'єрі – Джемму Ді Манетто Донаті. Зі слів доньки композитора М. Лисенка Галини, поява цього вірша пов'язана з її матір'ю Ольгою Липською, яка надихнула Лесю Українку висловитися на захист усіх несправедливо забутих жінок: «Лесю, голубко, гордість наша, ви ж багато можете зробити своїм крицевим словом! Спростуйте цю образу, скажіть своє слово в захист гордої жіночої душі, скажіть, що не тінь вона...» (Лисенко, 1971: 284). Отож бачимо, що вміння «запаралелювати» інонаціональні культурні сюжети – одна із наскрізних ознак ліричного стилю письменниці.

Удавшись до історико-літературної містифікації циклу «Невільничі пісні», авторка не просто мала намір обійти цензурні втручання, а й значно розширити тематику віршів. Варто відзначити й поліфонію художнього письма генія, яке органічно вплітається не лише в український, а й в європейський контекст. Леся Українка засвідчила своє вміння розуміти загальні історичні процеси, аналітично опрацьовувати й оцінювати їхню значущість і перспективи, а також через локальні культурні явища виходити на загально цивілізаційні магістралі. Такі містифікації з цензурних міркувань не могли бути типовими, але вони аж ніяк не спотворили

циклу, а вивели його на нові семантичні рівні. Такі дослідження є перспективними в пошуках паралелей між різними культурами, інтертекстами, образами.

Література

- Аврахов, Г. (2007). *Леся Українка: Проблеми текстології та історії друку: до дванадцятитомного видання творів, 1975-1979*. Луцьк: ПВД «Твердиня».
- Агеєва, В. (2001). *Поетеса зламу століть: Творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації*. Київ: Либідь.
- Бондаренко, І. (1908). *Про Гарібальді, борця за волю італійського народу*. Одеса.
- Варварцев, М. (2005). *Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна*. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ.
- Астори, Д. (2008). Леся Українка і Сан-Ремо. *Леся Українка і сучасність*, Т. 4, кн. 2, 432-448.
- Донцов, Д. (1994). Поетка українського рісорджіменту. *Українське слово: хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.* Т.1. Київ: Рось.
- Драгоманов, М. (2007). *Вибрані праці: [у 3 т., 4 кн.] / Т. 1, кн. 2: Історія. Публіцистика. Політологія*. Київ: Знання України.
- Зеров, М. (1990). *Леся Українка / Твори: у 2 т.* Т. 2. Київ: Дніпро.
- Лисенко, Г. (1971). З давнини. *Спогади про Лесю Українку*. Київ: Дніпро.
- Стешенко, О. (1971). Ясній пам'яті товариша. *Спогади про Лесю Українку*. Київ: Дніпро.
- Українка, Леся. (2021). *Повне академічне зібрання творів (Т. 1–14)*. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки.
- Українка, Леся. «Робочий примірник збірки “Думи і мрії”». Інститут літератури. Ф. 2. Од. зб. 1261.

References

- Avrakhov, H. (2007). *Lesia Ukrainka: Problemy tekstolohii ta istorii druku: do dvanadtsiatytomnoho vydannia tvoriv, 1975-1979*. Lutsk: PVD «Tverdynia».
- Aheieva, V. (2001). *Poetesa zlamu stolit: Tvorchist Lesi Ukrainky v postmodernii interpretatsii*. Kyiv: Lybid.
- Bondarenko, I. (1908). *Pro Haribaldi, bortsia za voliu italiiskoho narodu*. Odesa.
- Varvartsev, M. (2005). *Dzhuzeppe Madzini, madzinizm i Ukraina*. Kyiv: Univ. vyd-vo PULSARY.
- Astori, D. (2008). *Lesia Ukrainka i San-Remo. Lesia Ukrainka i suchasnist*, Т. 4, кн. 2, 432-448.
- Dontsov, D. (1994). *Poetka ukrainskoho risordzhimentu. Ukrainske slovo: khrestomatiia ukrainskoi literatury ta literaturnoi krytyky ХХ ст.* Т.1. Kyiv: Ros.
- Drahomanov, M. (2007). *Vybrani pratsi: [u 3 t., 4 kn.] / Т. 1, кн. 2: Istoriia. Publitsystyka. Politolohiia*. Kyiv: Znannia Ukrainy.

Зеров, М. (1990). *Lesia Ukrainka / Tvory: u 2 t.* Т. 2. Kyiv: Dnipro.

Lysenko, H. (1971). *Z davnyny. Spohady pro Lesiu Ukrainku.* Kyiv: Dnipro.

Steshenko, O. (1971). *Yasnii pam'iaty tovarysha. Spohady pro Lesiu Ukrainku.* Kyiv: Dnipro.

Ukrainka, Lesia. (2021). *Povne akademichne zibrannia tvoriv* (Т. 1–14). Lutsk: Volynskyi natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky.

Ukrainka, Lesia. «*Robochyi prymirnyk zbirky "Dumy i mrii"*». Instytut literatury. F. 2. Od. zb. 1261.

Olena Kytsan. The Story of one Poetic Cycle by Lesya Ukrainka. The article analyzes Lesya Ukrainka's cycle «Nevilnychi pisni» from the collection «Dumy i mrii», which initially numbered only seven poems. Subsequently, the author expanded it to 14 texts. Thus, the purpose of the article is the history of formation and transformation of the cycle, in particular changes in its composition, ideological and semantic level and graphic profile of the texts. Central to the author's idea was the so-called «Italian plot» literary and publishing legalization of the cycle. Textological and biographical methods, as well as a combination of historical-cultural and historical-comparative approaches proved to be the most effective for the realization of the outlined goal.

As a result of the work, it was found out that Lesya Ukrainka edited the poems of the cycle, from the draft manuscript to the last lifetime edition. The leading idea of «Nevilnychi pisni» was the struggle of Ukrainians for freedom. The writer understood the ideological sharpness of the texts, and therefore, fearing censorship, veiled their Ukrainian context. Thus, in the working copy of the collection, it changes the name of the cycle, as well as the titles of individual poems. The Ukrainian plot turns into an Italian one, the leading figures of the Italian Risorgimento movement enter the arena. Lesya Ukrainka is primarily interested in female figures, historically overlooked by researchers. These could be unknown wives of the Carbonari, or little known Anita Garibaldi and Assunta Orsini. Well versed in the culture, past and present of Italy, the writer willingly used this historical and philological material in her artistic practice, literary criticism and epistolary. The conclusions emphasize the knowledge and understanding of Italian culture contemporary to Lesya Ukrainka's cycle, which was formed during the liberation struggle throughout the 19th century. Thus, the parallels between the Ukrainian and Italian peoples, the common destiny and the similar nature of the national path led the author to the idea of presenting one story through the prism of another. Such historical and literary mystification allowed not only to circumvent censorship, but also to significantly expand the theme of poetry. That is why Lesya Ukrainka's poetry is organically included not only in the national but also in the European context.

Keywords: poetry, cycle, mystification, epigraph, censorship, autograph.

Кицан Олена Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії літератури та зарубіжної літератури Волинського національного університету імені Лесі Українки, <https://orcid.org/0000-0002-8722-3041>; 1982kitsan@gmail.com